

Anna Głusiuk

 <https://orcid.org/0000-0003-2030-7803>

Instytut Historii, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

„W bólach będziesz rodziła” – Taddeo Alderotti, Aldobrandino ze Sieny, Michał Savonarola i inni o bezpłodności, ciąży i porodzie w średniowieczu*

Autorzy średniowiecznych traktatów medycznych niewiele uwagi poświęcali kwestiom *stricte* ginekologiczno-położniczym. W swoich dziełach, o ile w ogóle poruszali te zagadnienia, zazwyczaj ograniczali się do omówienia najczęściej pojawiających się problemów, takich jak np.: bezpłodność, zakłócenia cyklu miesięczkowego, poronienia czy komplikacje porodowe¹. Odrębne traktaty, które w jednym miejscu omawiałyby tematykę związaną z bezpłodnością, ciążą, porodem, opieką nad matką i noworodkiem, powstawały rzadko z co najmniej dwóch powodów: 1) zagadnienia te uznawano za typowo

* Składam podziękowanie Fundacji Lanckorońskich za otrzymane stypendium, które umożliwiło mi zebranie materiałów wykorzystanych w niniejszej publikacji.

¹ Do takich dzieł należały np.: *Thesaurus pauperum* Jana XXI, gdzie autor opisuje następujące kwestie: *De duritia et apostemate matricis, de prouocatione menstruorum, de suffocatione matricis, de nimio fluxu menstruorum, de impedimento conceptus, ut mulier concipiat, contra difficilem partum, de dolore post partum*, por. Piotr Hiszpan, *Thesaurus pauperum*, in: Johannes XXI., *Obras medicas de Pedro Hispano*, ed. M.H. da Rocha Pereira, Coimbra 1973, s. 77–301; *Practica Brevis* Jana Plateariusza, gdzie autor w kilku krótkich rozdziałach omawia: *De menstruis, de immoderato fluxu menstruorum, de suffocatione matricis, de impedimento conceptu*, por. Giovanni Plateario, *Practica Brevis. Un manuale di medicina pratica del XII secolo*, ed. G. Lauriello, Edizioni Penne et Papiri, Tuscania 2015; *Chirurgia* Guya de Chauliac: *De passionibus matricis, et primo de clausura, De amplificatione matricis, De tentigine matricis, De extractione fetus, De extractione fecundinae, De mola matricis, De exitu matricis et longanionis*, por. *Chirurgia magna Guidonis de Gauliaco*, Lugduni 1585, s. 355–357.

kobiece i pozostawiano w gestii pań; 2) autorami i odbiorcami traktatów były osoby wykształcone, a zatem głównie mężczyźni, nie do końca zainteresowani tą tematyką. Nawet jeśli kobiety chciały zapoznać się z istniejącymi wówczas pracami, to jednak rzadko która z nich potrafiła czytać i znała łacinę, używaną m.in. w dziełach medycznych. Z czasem dzięki temu, że zaczęto pisać traktaty o tej tematyce w językach narodowych, z zawartej w nich wiedzy mogła korzystać szersza grupa odbiorców.

Jednym z nielicznych powstałych w Europie dzieł, które szczegółowo omawiało wymienioną problematykę, był *Liber de sinthomatibus mulierum*, przypisywany żyjącej w XI/XII wieku Trotuli z Salerno. Innym traktatem podejmującym tę tematykę była praca *Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium* Michała Savonaroli (†1464)². Dzieła te powstały w znacznym od siebie odstępie czasu – trzech/czterech wieków – i różnią się m.in. językiem i odbiorcami. Przypisywany Trotuli traktat został napisany w języku łacińskim i był adresowany do osób mających wykształcenie akademickie. Praca Savonaroli powstała w języku narodowym i była skierowana, jak zaznaczył we wstępie tekstu sam jego autor, do mieszkanki Ferrary³, a zatem jego odbiorcami były osoby nieposiadające wykształcenia medycznego.

W niniejszym artykule poza dwoma wymienionymi traktatami zostaną wykorzystane: *Liber ad Almansorem* Rhazesa (IX wiek), *Viaticum* Konstantyna Afrykańczyka (†1087), *De ornatu mulierum* przypisywany wspomnianej już Trotuli, *Régime du corps* żyjącego w XIII wieku Aldobrandina ze Sieny⁴, *Consilia* Taddea Alderottiego (†1295) oraz *De partu et temporibus partus et quis partus reputetur legitimus* Gentile da Foligno (†1348). Należy zaznaczyć, że część z tych prac porusza wszystkie trzy zagadnienia dotyczące tematyki

² Więcej na temat Michała Savonaroli zob. R. Simonetti, *Savonarola Michele*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 91, Treccani, Roma 2018, s. 150–153; Ch. Crisciani, *Michele Savonarola, medico: tra università e corte, tra latino e volgare*, in: *Filosofia in volgare nel medioevo. Atti del convegno della Società per lo studio e del pensiero medievale (S.I.S.P.M.), Lecce, 27–29 settembre 2002*, ed. N. Bray, L. Sturlese, Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales, Louvain-La-Nueve 2003, s. 433–449.

³ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola. Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, ed. L. Belloni, Milano 1952, s. 3: „Imperò, done mie ferrarexe, non vogliendomi essere inver di vui per tanto amore e beneficii da vui ricevuti ingrato, quelli sempre a memoria retenendo, ho voluto questo mio volume a vostro nome e gran cuccorso componere e per vui tanta fatica portare, come chiaramente vederete, per esservi buom padre da vui cussi chiamato, a vui, fiole mie, in grande vostro alturio in tante vostre fatiche e pericoli i quali scorette ne la impregnatione vostra e in lo vostro parturire pensandomi a vui beneficio verun mazore e di vostro più contento far potere”. Jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia zostały wykonane przez Autorkę artykułu.

⁴ Więcej na temat Aldobrandina zob. M. Marti, *Aldobrandino da Siena*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 2, Treccani, Roma 1960, s. 115.

niniejszego artykułu, podczas gdy inne omawiają tylko jedno lub dwa z nich, co nie umniejsza wartości tych dzieł, lecz wydaje się potwierdzać tezę, że ich autorzy nie do końca byli zainteresowani tą problematyką.

1. Bezplodność⁵

Pomimo że w średniowieczu wiedziano, iż bezplodność mogła dotyczyć zarówno kobiet, jak i mężczyzn⁶, to jednak najczęściej podejrzewano o nią panie. Wydanie na świat prawowitego potomka należało do głównych zadań ówczesnych mężatek, szczególnie tych należących do wyższych warstw społecznych. W przypadku, kiedy kobieta przez długi czas nie dopełniła tego obowiązku, mąż i jego rodzina spoglądali na nią z podejrzliwością, a ona sama miała świadomość, że z powodu „bezplodności” mogło grozić jej odesłanie do rodzinnego domu. Jak ważne było z kolei urodzenie chłopca, potwierdza jeden ze znanych włoskich trzynastowiecznych medyków Taddeo Alderotti. W swoim traktacie pt. *Consilia* wspomniał on o pewnej kobiecie, która „skarżyła się na bezplodność, szczególnie w kwestii rodzenia synów”⁷. Ze zdania wynika, że kobieta nie była nieplodna, lecz wydawała na świat jedynie córki. Szukanie przez nią pomocy u medyka – mężczyzny – wskazuje, że musiała być zaniepokojona sytuacją, a być może również swoją pozycją w rodzinie⁸.

Omawiając kwestię bezplodności, Alderotti informował, że mogła ona dotyczyć kobiety, mężczyzny lub ich obojga. Zwrócił także uwagę, że inne zalecenia będą adresowane do pań, inne do panów, a jeszcze inne, jeśli problem dotyczył obu stron⁹. W przypadku bezplodności obojga małżonków zapisał, że zalecenia „z powodu wilgoci i zimna tych, którzy są bezplodni, powinny opierać się głównie na jedzeniu, napojach i ćwiczeniach oraz wonnych,

⁵ Więcej na temat bezplodności w *Liber de sinthomatibus mulierum* zob. A. Głusiuk, „Concepto impeditur tam uicio uiri quam mulieris” – kobieca i męska nieplodność na podstawie traktatu „*Liber de sinthomatibus mulierum*”, „Medycyna Nowożytna” 2020, 2, s. 101–116.

⁶ Por. *Liber de sinthomatibus mulierum*, in: *Trotula. Un compendio medievale di medicina delle donne*, ed. M.H. Green, Sismel, Firenze 2009, s. 158, 188.

⁷ *Consiglia di Taddeo Alderotti XIII secolo*, ed. P.P. Giorgi, G.F. Pasini, introduzione, ricerca storica, traduzione e revisione della bibliografia, revisione del testo italiano e note critiche P.P. Giorgi, trascrizione, apparato critico e traduzione G.F. Pasini, A. Cavazza, ricerca biografica M. Forrest, Istituto per la Storia dell’Università di Bologna, Bologna 1997, s. 158: „Conquesta est mihi mulier de sterilitate et precipue a masculorum generatione”.

⁸ O wstydzie kobiet przed badaniem lekarskim por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 120.

⁹ Por. *Consiglia di Taddeo Alderotti...*, s. 158: „Regimen ergo quoddam appropriatur viro et quoddam mulieri et quoddam utriusque”.

rozgrzewających i wysuszających kąpielach¹⁰. Ponadto zalecał umiarkowaną wstrzeźliwość w stosunkach oraz oczyszczanie całego ciała z flegmy¹¹.

Zanim jednak przystąpiono do przeprowadzenia jakiegokolwiek kuracji, konieczne było ustalenie, której ze stron dotyczył problem. W *Liber de sinthomatibus mulierum* zaleca się wykonać następujące doświadczenie: „weź dwa naczynia i do każdego z nich wsyp otręby, do jednego z nich dodaj trochę moczu mężczyzny, a do drugiego moczu kobiety i pozostaw na dziewięć lub dziesięć dni. Jeśli defekt jest po stronie kobiety, w jej pojemniku znajdziesz wiele robaków i otręby będą wydawały brzydki zapach. To samo znajdziesz w drugim naczyniu, jeśli defekt jest po stronie mężczyzny¹². W przypadkach, kiedy w żadnym z dwóch naczyń nie wystąpiło opisane zjawisko, należało przyjąć, że oboje są płodni i można im pomóc, stosując odpowiednie środki¹³.

1.1. Bezpłodność kobiet

Według autorów analizowanych traktatów bezpłodność kobiet mogła być spowodowana kilkoma czynnikami, takimi jak np.: 1) nieprawidłowa budowa fizyczna¹⁴; 2) anomalie narządów rodnych¹⁵; 3) zbyt duża ciepłota macicy i jej nadmierna wilgotność¹⁶ lub suchość¹⁷. Zdarzały się również przypadki kobiet, które nie zachodziły w kolejną ciążę, pomimo że były już matkami. W takich sytuacjach przyczyną mogły być np. komplikacje, które pojawiły się podczas ostatniego porodu, lub wyniszczenie organizmu na skutek zbyt licznych ciąż

¹⁰ Tamże: „Et est dicendum quod commune regimen viri et mulieris propter humiditatem et frigiditatem sterilitum debet esse generaliter cum cibus et potibus et exercitiis et balneis odoriferis calefacientibus et desiccantibus”.

¹¹ Por. tamże: „Et cum moderata coitus abstinentia et cum purgationibus totius corporis ex materia flegmatica”.

¹² *Liber de sinthomatibus...*, s. 158: „Accipe duas ollas et in utraque pone cantabrum, et de urina uiri pone in una earum cum cantabro, et in alia de urina mulieris, et olle dimittantur per .ix. uel dies .x. Et si sterilitas sit uicio mulieris, inuenies uermes multos in olla sua et cantabrum fetidum. Similiter in alia si sit uicio uiri”. Podobny sposób zdiagnozowania problemu znajduje się m.in. w *De secretis mulierum* Pseudo-Alberta Wielkiego. Por. Albertus Magnus, *De secretis mulierum*, Amstelodami 1662, cap. XII.

¹³ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 158.

¹⁴ Uważano, że nasienie nie mogło dostać się do macicy, jeśli kobieta była zbyt mizerna i chuda lub przeciwnie – zbyt gruba. Por. tamże, s. 158, 204–207.

¹⁵ Przeszkodą w poczęciu dziecka była również śliska i miękka macica, w której nasienie nie mogło się utrzymać. Por. tamże, s. 158. Także zbyt duża wilgotność macicy i jej nadmierna ciepłota są wymieniane jako przyczyny bezpłodności. Por. tamże, s. 188–193.

¹⁶ Por. tamże, s. 188–193.

¹⁷ Por. tamże, s. 188–191.

i porodów¹⁸. W wypadku stwierdzenia nadmiernej ciepłoty i suchości macicy wiele zależało od wieku kobiety – jeśli ukończyła trzydziesty rok życia, należało uznać jej przypadek za nieuleczalny¹⁹, jeśli natomiast była młodsza, można jej było pomóc w następujący sposób: „weź prawosłaz i bylicę i ugotuj je w wodzie, i tym wywarem wykonaj pacjentce fumigacje trzy- lub czterokrotnie. Pamiętaj jedną a drugą fumigacją przygotuj czopki oraz pessaria domaciczne z oleju piżmowego i z samego piżma, tak, aby wzmocnić macicę. Siódmego dnia, po oczyszczeniu lub po wykonanej fumigacji, weź *trifera magna*²⁰ wielkości żołądzia, owiń ją bawełną i z tego przygotuj czopek domaciczny²¹. Następnie zalecano, aby kobieta odbyła stosunek z mężem. Kurację należało powtórzyć w kolejnym tygodniu, o ile uznano to za konieczne²².

Taddeo Alderotti, omawiając, w jaki sposób pomóc bezpłodnym kobietom²³, zalecał im m.in. kąpiele, oczyszczanie i środki wzmacniające²⁴. Do przygotowania *elettuario*, czyli tzw. powidełka o właściwościach wzmacniających, należało użyć: esencji z białego piżma, mitrydat²⁵, teriaki i środka o nazwie

¹⁸ Wiedzano, że częste ciążę wpływają niekorzystnie na zdrowie kobiet – pisał o tym już wcześniej Soranos. Por. Soranos, *Ginekologia Soranosa z Efezu*, przekł. J. Lachs, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1902, t. 28, s. 50. W *Liber de sinthomatibus mulierum* znajduje się informacja, że liczne ciążę odpowiadają za choroby szczególnie narządów rodnych kobiet. Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 120: „Quoniam ergo mulieres uiris sunt debilitores natura, ut quia in partu sepiissime molestantur, hinc est quare in eis sepius habundant egritudines, et maxime circa membra operi nature debita”. Także Savonarola zaznaczył, że częste ciążę są dla kobiet niebezpieczne i mogą zagrażać ich życiu. Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 147: „Moltiplichi i parti, et ogni parto ti dà una gram bastonata a la vita tua, quella sminuendo, e spesso ti conduce a porto cativo, che sempre ne resenti in tua vita, si che spesso quella finisce inanti hora”.

¹⁹ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 188–191.

²⁰ Środek leczniczy składający się z wielu składników, wśród których znajdowało się również opium. Więcej zob. *Trotula. Un compendio medievale...*, s. 330–331.

²¹ *Liber de sinthomatibus...*, s. 190: „Si iuencula sit et passio diuturna non sit, subuenias sic: accipe maluam, arthimesiam, et in aqua decoque, et cum tali decoctione ter uel quater fumiges patientem. Inter has fumigationes suppositoria et etiam pessaria uulue cum oleo musceleo et modico musco facies, ut matrix confortetur. Sed in die septimo post purgationem uel fumigationem factam, accipe de trifera magna ad modum glandis et similiter inuolue in bombace, et inde suppositorium facies uulue, ut tot fumigationibus matrix recipiat aliquam confortationem, lenitatem et lanuginem”.

²² Tamże: „In sequenti uero die eam facies cum uiro coire, eadem autem cura sequenti septimana si expediat utaris faciendo fumigationes predictas et cetera ut diximus beneficia adhibendo”.

²³ Alderotti dzieli zalecenia na ogólne i szczegółowe. Więcej zob. *Consiglia di Taddeo Alderotti...*, s. 162 i passim.

²⁴ Por. tamże, s. 162. Możliwe, że chodziło o środki pobudzające.

²⁵ Prawdopodobnie mowa o antidotum na trucizny. Nazwa pochodzi od króla Pontu Mitrydatesa. Więcej zob. E. Marcovecchio, *Dizionario etimologico storico dei termini medici*, Festina Lente, Firenze 1993, s. 555–556.

„theodoricon”²⁶. Po odmierzaniu dwóch i pół drachmy zmieszanych składników należało dodać je do ciepłego wina, w którym gotowano sproszkowaną kość słoniową z różami i rogiem jelenia, a następnie podać to do wypicia kobiecie wieczorem, przed snem²⁷. W kwestii kąpeli Alderotti radził użyć takiej samej ilości liści laurowych, liści zielonej mięty, szaławii, oregano, jałowca sabińskiego i mięty polnej. Kobieta na czczo i po wykonaniu ćwiczeń – niestety nie zapisał, jakie dokładnie miał na myśli – miała zażyć kąpeli w wodzie sięgającej jej do pępka²⁸. Autor zwrócił również uwagę, że do współżycia powinno dojść przed miesiączką²⁹, którą uważał za niezbędną do powstania płodu³⁰.

1.2. Bezpłodność mężczyzn

Taddeo Alderotti, omawiając bezpłodność mężczyzn, wymienił: nasienie, czas współżycia oraz jego sposób³¹. Warto dodać, że w *Liber de sinthomatibus mulierum* podano, iż powód męskiej niepłodności mógł być także natury psychologicznej „ex defectu spiritus”³², do której zaliczono impotencję znaną już w poprzednich wiekach³³.

²⁶ Prawdopodobnie chodziło o *Theodoricon euporiston* – środek leczniczy składający się z wielu składników. Stosowany był m.in. przeciw migrenie i zawrotom głowy. Więcej zob. *Trotula. Un compendio medievale...*, s. 328–329.

²⁷ *Consiglia di Taddeo Alderotti...*, s. 162: „Confortatio autem hec totius fiat cum hoc electuario: Recipe dyamusi, mitridati, tyriace, teodoricon. Dosis eius sit: drachme ii et dimidium cum vino calido, de sero cum vadit dormitum, in quo bulierit rasura eboris cum rosis et cornu cervi”.

²⁸ Tamże: „Recipe foliorum lauri, mentastri, salvie, origani, savine, pulegii, omnium ana partes equales. Balneetur ieiuno stomacho et exercitio premissa”.

²⁹ Tamże, s. 158: „Et etiam quod coytus fiat menstruis non evacuatis”. Według Rhazesa natomiast należało współżyć po miesiączce. Zob. *L'Almansore. Volgarizzamento fiorentino del XIV secolo*, edizione critica R. Piro, Sismel, Firenze 2011, s. 508: „E sia questo che l'homo abbia a fare co la Femina dopo 'l mondificamento de' mestruï, cioè quando la femina avrae avuto suo tempo, e fia già mondificata e netta di sua privata malatia”. Również Savonarola zalecał, aby współżyć po miesięcznym oczyszczeniu. Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 23: „E seguitendo dil tempo per rispetto de la dona, dico che la hora conveniente di la dona è quando è mondificata dal mestruo suo”.

³⁰ *Consiglia di Taddeo Alderotti...*, s. 161, nota 2 i 3.

³¹ Por. tamże, s. 158: „Regimen vero viro appropriatum est triplex: primum est rectificatio sui spermatis, secundum est electio hore coeundi, tertium est modum coeundi”.

³² Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 192.

³³ Por. A. Tatarkiewicz, *Mater in statu nascendi. Społeczeństwo i medyczne aspekty zdrowia reprodukcyjnego kobiet w starożytnym Rzymie*, Instytut Historii UAM, Poznań 2018, s. 76.

Pisząc na temat nasienia, Alderotti zaznaczał, że pojawiające się problemy mogły dotyczyć jego ilości (wówczas należało poprawić to za pomocą diety oraz leków, o których napisano jedynie, że wymienia je Avicenna) oraz jakości (jeśli było wodniste, co, jak sygnalizował autor, stanowiło częstą przypadłość, należało zadbać o prawidłowy styl życia – dietę i podawanie leków, o których ponownie zapisał jedynie, że wymienia je Avicenna)³⁴.

W kwestii problemów „ex defectu spiritus” w *Liber de sinthomatibus mulierum* zaleca się skorzystać z bogatej gamy afrodyzjaków, takich jak np.: wątroba i jądra prosięcia³⁵, macica i pochwa zająca, które po sproszkowaniu dodawano do wina³⁶. Za równie skuteczny autorka tego traktatu uważała medykament – *arrogon*, którym nacierano lędźwie, lub, jak radziła, „niech [mężczyzna – A.G.] weźmie nasiona rukoli i wilczomleczu i niech je rozdrobni na drobny proszek, i niech doda go do olejku z mchu i z mięty polnej, i niech nasmaruje tym nerki”³⁷.

W kwestii częstotliwości stosunków Alderotti i Savonarola zalecali, aby nie były one zbyt częste, ponieważ „nasienia jest niewiele i nie jest dojrzałe”, ale też nie powinno do nich dochodzić za rzadko, może się bowiem ono „zepsuć”³⁸. Autorzy zaznaczyli, że w tej kwestii nie ma reguły i w przypadku każdego mężczyzny częstotliwość stosunków będzie inna³⁹. Ponadto za równie istotną uważali porę dnia i roku. Parom, które pragnęły silnego i zdrowego potomstwa, radzono, aby starały się o nie zimą i wiosną⁴⁰, a unikały stosunków w miesiące letnie, czego dowodzi przytoczone przez Savonarolę powiedzenie: „czerwiec, lipiec, sierpień, kobieto moja, nie znam cię”⁴¹. Ważną kwestią, na którą zwracano

³⁴ Por. *Consiglia di Taddeo Alderotti...*, s. 158: „Rectificatio spermatis est secundum sui defectum, nam si deficiat in quantitate, rectificetur cum cibis et potibus et medicinis multiplican-
tibus sperma, que omnia dicta sunt 3° can., fen. XX. Si vero peccet in qualitate, ut sit aquosum
et tenue, et hoc contingit frequentius, rectificetur cum dieta et medicinis calefacientibus et de-
siccantibus, et hec dicta sunt in preallegatis capitulis”. Problem ze zbyt wodnistym nasieniem
pojawia się także w *Liber de sinthomatibus mulierum*. Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 158.

³⁵ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 158–160.

³⁶ Por. tamże, s. 158.

³⁷ Tamże, s. 131.

³⁸ *Consiglia di Taddeo Alderotti...*, s. 158: „Totalis est, ut homo non utatur coytu frequen-
ter, propter quod fit sperma parcium et indigestum, neque tanto intervallo ut propter nimiam
retentionem corrumpatur”. Savonarola radził wypośrodkować, aby do stosunku nie dochodziło
ani zbyt często, ani za rzadko. Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele
Savonarola...*, s. 10.

³⁹ *L'Almansore...*, s. 507: „E a quelle cose ke giovano a impregnare sono queste: a questo
vale ke l'huomo e la femmina non usino insieme e non abbiano insieme a ffare se non dipo lun-
go tempo, cioè ke 'l facciano rade volte”; *Consiglia di Taddeo Alderotti...*, s. 158: „Hoc autem
in diversis hominibus est diversum”.

⁴⁰ *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 20: „Si che,
frontoso, se desideri i fioli biem robusti, dà opera a tale impregnatione de inverno e in la pri-
mavera”.

⁴¹ Tamże: „Zugno, luio, agosto, femena mia, non te conosco”.

uwagę, było niespożywanie obfitych posiłków przed stosunkiem. Autorzy traktatów zalecali mężczyznom zjedzenie sutego obiadu i lekkiej kolacji, jeśli do współżycia miało dojść wieczorem, i odwrotnie – lekkiego obiadu i obfitej kolacji, jeśli planowali stosunek po obiedzie⁴². Warto zaznaczyć, że przestrzegano przed kontaktami z kobietami podczas ich oczyszczenia miesięcznego, ponieważ, jak uważano, dziecko wówczas spółdzone mogło urodzić się chore na trąd⁴³.

2. Cięża

Średniowieczne źródła informują, że najbardziej cieszone się z narodzin synów⁴⁴. Nie dziwi zatem, że starano się przewidzieć płeć dziecka jeszcze przed jego urodzeniem. W *Liber de sinthomatibus mulierum* zapisano: „Aby dowiedzieć się, czy kobieta jest w ciąży z chłopcem, czy dziewczynką, weź wodę ze źródła i kobieta niech wycisnie dwie lub trzy krople krwi lub mleka z prawej piersi i niech wleje je do wody, i jeśli spadną na dno, nosi chłopca, jeśli pływają – dziewczynkę⁴⁵. Ponadto „kobieta, która nosi w sobie syna, ma [cerę – A.G.] ładnego koloru, a jej prawa pierś jest większa od lewej. Jeśli jest błada i ma większą lewą pierś, ma w sobie dziewczynkę⁴⁶. Savonarola zalecał

⁴² Por. *Consiglia di Taddeo Alderotti...*, s. 160: „Et in debentibus coire de nocte, debet esse prandium maius cena et in debentibus coire in die, debet esse e contra”. Savonarola zwracał uwagę, że mężczyzna nie powinien być ani przejedzony, ani głodny. Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 21: „E descendendo a la narracione di la particularità dil tempo, diremo prima che tale coniunzione fare non se debbe cum il cibo nel stomaco. [...] E per somegliante non se vole scaramuzare quando il stomeco è vacuo”.

⁴³ *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 24: „Dove nota, frontoxo, che se l’huomo se conviene cum la dona menstruata contra il commandamento de Idio, cussi impregnandose incurre pericolo de generare fiolo leproso e molto maculato”.

⁴⁴ Francesc Eiximenis, kataloński franciszkanin (†1409), zapisał, że „kiedy rodzi się dziewczynka, cały dom pogrąża się w smutku i płacze” (Francesc Eiximenis, *L’estetica medievale dell’eros, della mensa, della città*, ed. G. Zanoletti, Milano 1986, s. 49). O rozczarowaniu ojców na wieść o narodzinach córek pisała m.in. Krystyna z Pizan. Por. Christine de Pizan, *Città delle Dame*, ed. P. Caraffi, J. Richards, Carocci, Roma 2014, s. 239.

⁴⁵ *Liber de sinthomatibus...*, s. 172: „Ad cognoscendum utrum mulier gestet masculum siue feminam, accipe aquam de fonte et mulier extrahat .ii. uel .iii. guttas sanguinis uel lactis de dextro latere et infundantur in aqua, et si fundum petant, masculum gerit; si supernatant, feminam”.

⁴⁶ Tamże: „Vnde Ypokras dixit: mulier que masculum gerit bene colorata est et dexteram mammillam habet grossiorem. Si pallida est, feminam gerit, et sinistram mamillam habet grossiorem”.

dodatkowo zwrócić uwagę na sposób poruszania się kobiety – według niego ciężarna rozpoczynająca ruch od prawej nogi spodziewała się chłopca⁴⁷.

Poruszając problematykę stylu życia kobiety ciężarnej, średniowieczni medycy zalecali, aby panie dbały o siebie szczególnie w pierwszych⁴⁸ i ostatnich tygodniach ciąży⁴⁹. Trotula, Konstantyn Afrykańczyk i Aldobrandino, opierając się na Galenie, opisali rozwój dziecka w łonie matki, przyrównując je do owocu drzewa. Zwrócili uwagę, że na początku jest on słabo z nim związany i jakkolwiek wiatr lub deszcz mogą sprawić, że spadnie, zanim dojrzeje. Tłumaczyli również, że kiedy owoc rośnie, jego powiązania z drzewem stają się silniejsze i dopiero z czasem, gdy w pełni dojrzeje, sam odłącza się od niego⁵⁰. Savonarola zalecał ciężarnym, aby przykładały większą wagę do swojego zdrowia⁵¹, aktywności fizycznej oraz do jakości i liczby spożywanych posiłków⁵². Zarówno Savonarola, jak i inni medycy przestrzegali natomiast m.in. przed: 1) nadmiernym wysiłkiem fizycznym⁵³; 2) niektórymi ruchami, takimi

⁴⁷ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 58–60.

⁴⁸ Por. R. Baldini, *Zuccherò Bencivenni, "La sanità del corpo". Volgarizzamento del "Régime du corps" di Aldobrandino da Siena (a. 1310) nella copia coeva di Lapo di Neri Corsini (Laur. Pl. LXXIII 47)*, "Studi di lessicografia italiana" 1998, 15, s. 114: „Tutto altresì dovete voi intendere della femina incinta, che nel primo mese (e) nel secondo (e) nel terzo potete anentire sua grossezza, s'ella non si ssa guardare”.

⁴⁹ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 85.

⁵⁰ Por. *Liber de sinthomatibus...*, s. 164: „Refert Galyenus, ita ligatus fetus in matrice sicut fructus in arbore, qui cum procedat a flore tenerrimus est, et ex qualibet occasione corrui. Sed cum adultus fuerit et aliquantulum maturus et firmiter adheserit arbori, non de leui occasione corruiet. Sed cum totaliter maturus fuerit per se non alia occasione corruiet”; Constantinus Africanus, *Viaticum*, ed. M. Ghione, La Finestra, Lavis 2020, s. 396: „Prout Galenus in multis suis libris profitetur, ligatio fetus in matrice est sicut ligatio fructus in arbore, fructus enim in arbore cum generatur, primum debilis esse approbatur unde facile labitur si arbor quolibet vento moveatur vel quibus libet aliis similibus, cum autem in arbore firmatur, ut iam tempus suum medietur, ligatur et a timore cadendi removetur, cum autem iam ad maturitatem compleatur cadit sine motu et ab arbore separatur”; R. Baldini, *Zuccherò Bencivenni, "La sanità del corpo"...*, s. 114: „l fanciullo nel corpo della femina (è) altresì chome il frutto in sul'albero; il quale voi vedete p(r)imiera mente che-l fiore ove il frutto viene si tiene fiebolemente al'albero (e) p(er) poco di vento (e) di piova chade; e poi ap(r)esso quando il frutto ingrossa, elli si tiene forte e non chade volontieri; e quando viene ch'egli è maturo, chade altresì legiermente”.

⁵¹ *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 65: „Le donne gravide nel suo rezimento dui respecti havere convene: el primo ad se medesime, il secundo a la creatura che tengono nel ventre”.

⁵² Tamże: „E seguitendo il manzara e bere [...] diceamo che in tal cossa considerare hanno la qualità e quantità del nutrimento, che è certo primo e grande fundamento di l'essere di l'uno e di l'altro, specialiter di la creatura”.

⁵³ Por. tamże, s. 127. W kwestii ruchu szczególnie w pierwszych i ostatnich tygodniach ciąży Savonarola zalecał ostrożność. Uważał, że całkowite jego wyeliminowanie może okazać się niebezpieczne, ponieważ organizm kobiety wytwarza wówczas zbyt dużo płynów, które osłabiają połączenia płodu z matką, sprawiając, że nawet niewielki wysiłek grozi poronieniem. Por. tamże, s. 83.

jak np. skłony, nachylenie się, wyginanie⁵⁴; 3) kłopotami, problemami i zgryzotami⁵⁵; 4) zbyt ciepłym i zimnym⁵⁶.

W traktatach autorzy zwracali się nie tylko do kobiet, ale również do ich rodzin i otoczenia, zalecając im, aby zadbali o komfort ciężarnych oraz spełniali wszelkie „zachcianki”, ponieważ frustracja mogłaby doprowadzić do poronienia – „śpieszmy się dostarczyć ciężarnym, jakkolwiek rzecz pragną”, pisał Konstantyn Afrykańczyk⁵⁷. Ponadto nie należało wspominać przy kobiecie o niczym, czego nie mogła otrzymać, ponieważ „jeśli się uprze na coś, czego nie otrzyma, może poronić”⁵⁸. Kiedy kobieta miała ochotę na niecodzienne produkty, takie jak np. glina lub węgiel, należało jej podać upieczoną ciecierzycę i bób⁵⁹ lub ugotowany bób z cukrem⁶⁰. Za pomocne w takich przypadkach uważano także aromatyczne okłady na piersi lub żołądek⁶¹.

W kwestii diety – kobiety miały spożywać pełnowartościowy, lekkostrawny pokarm oraz pić dobrej jakości wino⁶². Autorzy, powołując się na Avicennę, radzili im sięgać w czasie ciąży po wina delikatne, aromatyczne i dojrzałe⁶³

⁵⁴ Ruchy te mogły doprowadzić do nieprawidłowego rozwoju dziecka, a w konsekwencji do pojawienia się komplikacji podczas porodu, które zagrażały życiu zarówno dziecka, jak i matki. Por. tamże, s. 127: „Et imperò, frontosa, quando sei gravida, riguardate di faticare, drizare, storzere, inchinare e somegliante acti fare, a zioè che nel ventre non receva la creatura mala forma, per la quale nel parto quella o tu habia a morire”.

⁵⁵ Por. tamże, s. 86: „Da la ira, tristitia, timore e someglianti accidenti convene se guardare la pregnantè”; R. Baldini, *Zuccherò Bencivenni, “La sanità del corpo”...*, s. 115: „(E) si guardino (e) sieno guardati da crucio, di fatica, di travaglio, di paura, di pensieri, di battitura; e usino tutte cose di gioia (e) di solazzo; (e) ciò sono tenute di fare, e spezialmente nel p(r)imo mese e nel nono”.

⁵⁶ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 86–87.

⁵⁷ Constantinus Aphricanus, *Viaticum...*, s. 396: „Oportet ergo ut in principio conceptus nullus femine ad memoriam reducat cibaria que in illo tempore inveniri nequeant, ne forte desideranti et non invenientia causa sit abortiendi, si desideret inveniendia quevis ad eam ducenda nfestinemus”.

⁵⁸ *Liber de sinthomatibus...*, s. 160: „Nota quod quando mulier incipit inpregnari, cauendum est ne nominetur coram ipsa hoc quod non possit haberi, quod si postulauerit et non detur ei, dat occasionem abortiendi”.

⁵⁹ Constantinus Aphricanus, *Viaticum...*, s. 398: „Si lutum vel carbonem quesierit, dentur ceicera, fabe esse”.

⁶⁰ *Liber de sinthomatibus...*, s. 160: „Si autem appetit argillam uel cretam uel carbones, dentur ei fabe cocte cum succara”.

⁶¹ Constantinus Aphricanus, *Viaticum...*, s. 398: „Epithimata et cataplasmata odorifera et aromatica sunt apponenda pectori vel stomacho”.

⁶² *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 66: „Et imperò, frontosa, se desidero havere el fiolo bello, di buona complexione e da la natura biem doctato, uxa i cibi buoni, laudati, facile da padire, come di sotto numeraremo, uxa buon vino laudevole et honesto”.

⁶³ Tamże, s. 81: „Dicendo cum Avicenna chel vino de le pregnantè vole essere subtile, odorifero et antico, zioè non novo”.

lub po ocet, lecz w przypadku tego ostatniego należało pamiętać, że zbyt często spożywany sprawiał, że rodziły się dziewczynki⁶⁴. Również woda, w szczególności zimna, miała sprawić, że na świat przychodziły córki, a nie synowie⁶⁵. Nie dziwią zatem słowa Savonaroli, który zwracając się do kobiet, mówił: „zatem używajcie do picia wina”⁶⁶. W kwestii posiłków należało zachować umiar: „to znaczy, niech nie je naraz za dużo różnych i zróżnicowanych pokarmów, lecz niewiele, a często”⁶⁷, pisał Aldobrandino. Ponadto ostrzegano kobiety przed spożywaniem gorzkich i zbyt słonych pokarmów, ponieważ „mogłoby urodzić się dziecko bez paznokci i włosów”⁶⁸.

Spśród wszystkich analizowanych traktatów najwięcej uwagi diecie kobiet ciężarnych poświęcił Savonarola, dzięki czemu wiadomo obecnie, jakie produkty uważano wówczas za wartościowe i odżywcze, a których zalecano unikać⁶⁹. Jeśli chodzi o mięsa, to medyk zalecał sięgać m.in. po: cielęcinę, wołowinę, mięso koźłące, jagnięcinę, mięso młodego, rocznego wieprza⁷⁰, dzika, młodej sarny⁷¹, kury, kurczaka, kuropatwy, kaczki i gęsi⁷². Savonarola nie radził podawać zbyt często mięsa zająca⁷³, pawia⁷⁴ i jelenia, z których to ostatnie uważał za ciężkostrawne, nieodżywcze i wywołujące melancholiczny nastrój⁷⁵. W kwestii ryb morskich polecał m.in. doradę i makrełę, a ze słodkowodnych – pstrąga,

⁶⁴ Tamże: „Il continuo uxo di quello è caxuone di fare la dona ingravidarse di femena”.

⁶⁵ Tamże, s. 82: „Di l’acqua freda et uso di quella guardate: non è buona al feto et è caxuone di generare femine”.

⁶⁶ Tamże: „Cussi usate al ber dil vino”.

⁶⁷ Por. R. Baldini, *Zuccherò Bencivenni, “La sanità del corpo”...*, s. 114: „Convieni ch’ ella sia tenp(er)ata i mangiare (e) in bere, ciò è che no mangi troppo a una volta, nè varie nè diverse vivande, ma pocho e ispeso”.

⁶⁸ Por. tamże: „P(r)imieramente loro conviene guardare di tutte cose amare e di cose troppo salate, p(er)ciò che Aristotile disse che, p(er) queste cose mangiare, potrebbe il fanciullo senza unghie (e) senza capelli nasciere”.

⁶⁹ Więcej na temat diety kobiety ciężarnej u Savonaroli zob. A. Głusiuk, *Ciąża, poród, opieka nad matką i noworodkiem na podstawie traktatu Michała Savonaroli Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, „Almanach Historyczny” 2021, 23, 2 (specjalny): *Medicina antiqua, medievalis et moderna. Historia – filozofia – religia*, red. J. Legieć, s. 167–184.

⁷⁰ *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 68: „Prima comenzaremo da li animali de quatro pedi, dicendo che le carne di vitello, manzio, capreto, agnello lactante, castrone giovane, e somegliante fazil da padire, gie suono conveniente. La carne di porco giovane di uno anno o cerca è conveniente, molto nutritiva”.

⁷¹ Tamże, s. 69: „E migliore è la carne del porco salvatico. Il somegliante dico di la carne dil capriolo giovane gie convenientissima, l’antica genera humor melenconico”.

⁷² Por. tamże.

⁷³ Tamże: „Puono manzar de le lepore, biem che sia provocativo di la urina, ma puoco, ma è meglio rosto”.

⁷⁴ Por. tamże.

⁷⁵ Tamże: „A la pregnante la carne dil cervo è dura da padire e genera sangue melenconico: pur manzar ne può, ma dà cativo nutrimento”.

jesiotra⁷⁶ i węgorza, którego mięso uważał za odżywcze oraz korzystnie wpływające na płuca i głos⁷⁷. Jeśli chodzi o owoce morza, to zalecał kobietom sięgać po krewetki, które miały utrzymywać płód w macicy⁷⁸. Odradzał im natomiast przegrzebki i ostrygi, „które oprócz tego, że są ciężkostrawne, źle wpływają na żołądek, to oprócz tej szkodliwości wywołują gazy”⁷⁹. Ostrzegał również, że ich spożycie, w szczególności w trzech ostatnich miesiącach ciąży, może być groźne dla zdrowia kobiety i rozwijającego się w niej dziecka⁸⁰.

Jeśli chodzi o owoce, to radził spożywać je w niewielkich ilościach⁸¹, a spośród warzyw sięgać np. po sałatę, kapustę i szpinak, ale wykluczyć czosnek, por, szalotkę i cebulę⁸². Sugerował unikać korzenia pietruszki i marchewki, które mogły według niego wywołać poronienie⁸³.

3. Poród

W kwestii terminu porodu uważano, że najlepiej, jeśli dziecko rodziło się w dziewiątym miesiącu. Wiedziano, że do porodu mogło dojść przed tym czasem lub po nim. W zależności od tego, w którym miesiącu następowało rozwiązanie, dawano dziecku większe lub mniejsze szanse na przeżycie. Uczeń Taddea Alderottiego, Gentile da Foligno, w swoim traktacie, który pisał dla Cina da Pistoia (1270–1336/1337)⁸⁴, podał, że dzieci urodzone w siódmym,

⁷⁶ Por. tamże, s. 70.

⁷⁷ Tamże: „De le anguille, che abundanter se truovano a Ferrara, dirò cum Oribaxio e cum auctorità de Diascoride, che suono di molto nutrimento e che mundificano la cana dil pulmone, il che rendono la voce chiara”.

⁷⁸ Tamże, s. 71: „Di gambari può manzare: e suono cibo proprio, secundo alcuni che dicono che ritengono il feto ne la matrice”.

⁷⁹ Tamże: „Cape et ostrege, ultra che siano difficile da padire, suono nocive al stomeco, et ultra tal nocumento suono ventose”.

⁸⁰ Tamże, s. 72: „E tu frontosa pregna, guardate da ostrege e cape, specialiter li tri mexi per fina a li nove: e quanto più te cresce el ventre, più te nuoceno et anco a la creatura”.

⁸¹ Por. tamże.

⁸² Por. tamże, s. 78.

⁸³ Por. tamże, s. 76.

⁸⁴ Cina da Pistoia miał wątpliwości, czy dziecko, które urodziło się zaledwie siedem miesięcy po ślubie, było jego. Mężczyzna nie chciał go uznać, ponieważ podejrzewał, że ojcem jest jeden z jego braci. Por. R. Trifogli, *Tractatus de partu et temporibus partus et quis partus reputetur legitimus di Gentile da Foligno*, Roma 1958, s. 5–6.

dziewiątym lub dziesiątym miesiącu ciąży przeżyją⁸⁵. Natomiast te, które przyjdą na świat w ósmym miesiącu, umrą⁸⁶, ponieważ, jak twierdził, będą słabe i nie do końca rozwinięte⁸⁷.

Gentile, mówiąc o terminie porodu, powoływał się na Hipokratesa i wyjaśniał, że po dziesiątym miesiącu dziecko nie może pozostać w łonie matki, ponieważ żywi się „słodką krwią”, której zaczyna w tym czasie już brakować (cała krew przedostaje się wówczas do piersi i zamienia się w mleko⁸⁸), oraz z powodu braku powietrza⁸⁹.

O zbliżającym się rozwiązaniu miały świadczyć m.in. uczucie ciężkości w dolnej części brzucha oraz ból pleców w okolicach nerek⁹⁰. Autorzy sądzili, że niektóre zabiegi wykonywane w ostatnich tygodniach ciąży mogły wpłynąć na zmniejszenie bóli porodowych i skrócić czas samego porodu. W związku z tym za skuteczne uważano np.: 1) kąpiele przez kwadrans lub dłużej w zwykłej, nie za ciepłej wodzie, które należało wykonywać od piętnastu do dwudziestu dni przed porodem i powtarzać od pięciu do siedmiu razy dziennie⁹¹; 2) natłuszczanie miejsc intymnych⁹²; 3) lekkostrawną dietę⁹³.

Savonarola radził ciężarnym, aby podczas porodu cierpliwie znosiły ból, i przestrzegał je przed wykonywaniem gwałtownych ruchów, ponieważ mogą one wpłynąć na przyjęcie przez dziecko nieprawidłowej pozycji⁹⁴. Za pomocny podczas porodu uważał krzyk, który, jak twierdził, przynosił rodzącej dużą ulgę⁹⁵ oraz wzbudzał współczucie u męża i pozostałych domowników⁹⁶.

⁸⁵ Tamże, s. 16–17: „Tempora Sunt: VII menses, IX e X. Omnes philosophi conveniunt in autem naturalia partus, quibus omnes philosophi conveniunt quotque istorum nascitur vivit primo et secundum naturam nascitur in unoquoque”.

⁸⁶ Tamże, s. 18: „Et scias quod quamvis nati in VIII° mense ut plurimum non vivunt”.

⁸⁷ Por. tamże: „Si igitur exiit in VIII° egredietur debilis et dissolutus licet resolutus quare non vivet”.

⁸⁸ Tamże, s. 17: „Ypocras autem, ex grecis peritissimus, conatur probare quod post X menses non stet infans in utero dicens: primo, quod nutritur infans in utero ex sanguinis dulci, qui post X menses deficit; 2°, quia natura mensium dirigit sanguinem totum ad mamillas pro lacte et idcirco deficit feto nutrimentum et recalcitrat manibus et pedibus et rumpit legamina et exit non stans post X menses”.

⁸⁹ Tamże, s. 19–20: „Probat Ypocras: man fetus exit a matrice quia deficit sibi cibus quia etiam querit aerem per anelimum”.

⁹⁰ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 108.

⁹¹ Por. tamże, s. 118. Pozostali autorzy wspominają jedynie o częstych kąpielach. Por. R. Baldini, *Zucchero Bencivenni, “La sanità del corpo”...*, s. 115; Constantinus Aphricanus, *Viaticum...*, s. 398; *Liber de sinthomatibus...*, s. 160: „Instante uero tempore partus, sepe balneanda est”.

⁹² Por. Constantinus Aphricanus, *Viaticum...*, s. 398; *Liber de sinthomatibus...*, s. 160.

⁹³ Por. tamże.

⁹⁴ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 114.

⁹⁵ Tamże, s. 121: „E sappi, frontosa, chel cridar forte in tal caxo ti è molto giovativo”.

⁹⁶ Tamże: „Se anco non ti dolesse tanto, pur ti consiglio crida forte, a zìo chel te sia creduto il tuo male, havendote compassione il marito e li altri di caxa”.

W *Liber de sinthomatibus mulierum* zalecano, aby rodząca m.in. trzymała w prawej dłoni magnes, piła sproszkowaną kość słoniową, miała zawieszony na szyi koral lub wypila dodaną do napoju białą część odchodów jastrzębia⁹⁷. Ponadto skuteczne było: wymuszanie kichania, wstrzymywanie oddechu przy jednoczesnym zasłanianiu ust i nosa oraz wchodzenie i schodzenie po schodach⁹⁸ lub na skrzynkę, przy czym kobieta przy każdym ruchu miała silnie uderzać stopą w podłogę⁹⁹.

W kwestii pozycji dziecka podczas porodu za najlepsze uważano ułożenie główkowe¹⁰⁰. Według Savonaroli było ono najbardziej powszechne¹⁰¹ i prawidłowe¹⁰². W traktacie przyrównuje je do pozycji przyjmowanej przez skaczących do wody chłopców: „jak robią chłopcy, kiedy się kąpią i chcą wykonać skok do wody, wyciągają ręce wzdłuż ud i w ten sposób głową rzucają się w nią [w wodę – A.G.]: i tak zgodnie z naturą czyni płód, aby łatwiej wyjść”¹⁰³.

Od akuszerki, która asystowała rodzącej, oczekiwano, że będzie potrafiła jej pomóc w przypadku mogących pojawić się komplikacji. W *Régime du corps* Aldobrandino zwraca uwagę, że kobieta ta powinna być „savia” – mądra, a zatem mająca doświadczenie, niezbędną wiedzę i umiejętności¹⁰⁴. W przypadku niewypłynięcia wód płodowych liczone, że rozerwie błony długim jak u harfistek paznokciem palca wskazującego lub stosownym narzędziem¹⁰⁵. Ponadto spodziewano się, że akuszerka, kiedy jako pierwsze ujrzała stópki lub ramię, „małą i miękką dłonią nawilżoną wywarem z siemienia lnianego i kozieradki umieści dziecko na swoim miejscu i ułoży je w prawidłowej pozycji”¹⁰⁶. Savonarola w sytuacji pozycji stópkowej oczekiwał od akuszerki,

⁹⁷ *Liber de sinthomatibus...*, s. 176.

⁹⁸ Por. R. Baldini, *Zuccherò Bencivenni*, „*La sanità del corpo*”..., s. 115: „(E) si peni di starnutire (e) di sua alena ritenere p(er) la bocha (e) p(er) lo naso, (e) si sforzi d’andare, e di salire (e) di sciendere ischale”.

⁹⁹ Por. tamże, s. 119–120.

¹⁰⁰ Por. A. Tatarkiewicz, *Mater in statu nascendi...*, s. 150–252.

¹⁰¹ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 113: „E questa è la figura cum la quale esse comunamente il feto”.

¹⁰² Tamże, s. 112: „Questa è adonca la figura naturale di lo uscire dil feto, et ogni altra si dicta non naturale”.

¹⁰³ Tamże: „cuome fano i garzuoni quando se bagnano e voleno fare uno supozo in l’aqua, extendendo le mane sopra le cosse a la longa, e cussi cum il capo se gietano inanti in quella: e cussi per natura fa il feto, per più fazilmente uscire”.

¹⁰⁴ R. Baldini, *Zuccherò Bencivenni*, „*La sanità del corpo*”..., s. 115.

¹⁰⁵ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 121: „E se l’aqua non venisse, apparendo la secunda ne la buocha di la madre, quella fendere debbe la obstetrica overo la comadre cum la ungia o cum uno gugino subtile o cum qualche instrumento taiente rotundo, [...]. Et imperò ziaschuna comadre debbe havere l’ongia del deto indice, zioè apresso il grosso, longa et aguza come quelli che suona l’arpa”.

¹⁰⁶ *Liber de sinthomatibus...*, s. 168: „Si puer non egrediatur eo ordine quo debet, ut si prius tybie uel brachia exeant, assit obstetrix cum parua et suavi manu et humectata in

że delikatnie pociągnie za kończyny dziecka, pomagając mu w ten sposób przyjść na świat¹⁰⁷. W innym miejscu traktatu radził natrzeć dłonie olejkim z rumianku, próbować włożyć nóżki z powrotem i obrócić dziecko do pozycji główkowej¹⁰⁸. Kiedy wykonanie tego zabiegu okazywało się niemożliwe, zalecał obwiązać nóżki dziecka materiałem i wyjąć je siłą¹⁰⁹. Zaznaczył jednak, że w takich przypadkach mogło okazać się niezbędne użycie narzędzi chirurgicznych, ale jak zapisał, zabiegu nie powinna wykonać akuszerka, lecz lekarz, ponieważ „nie jest to czynność dla kobiet”¹¹⁰.

Poruszając tematykę trudnego porodu, autorzy traktatów zwracali uwagę, że jego przyczyną mogły być m.in.: zbyt młody wiek rodzącej¹¹¹, pierwszy poród¹¹², nieprawidłowe ułożenie dziecka¹¹³, jego płeć¹¹⁴, jego wielkość¹¹⁵, ciąża mnoga¹¹⁶, śmierć dziecka w łonie matki¹¹⁷, nieprawidłowa budowa fizyczna kobiety¹¹⁸, poród zimą, kiedy była niska temperatura¹¹⁹, oraz brak wiedzy

decoctione seminis lini [et] fenugreci, et reponat puerum in locum suum et ponat in ordine suo recto modo”.

¹⁰⁷ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 113: „Apresso tal figura, giè una a questa assai propinqua, et è quando esse cum i pedi inanti, pure cum le mane estese sopra le cosse; il che la obstetrice debe la creatura per i pedi quella moderatamente tirare”.

¹⁰⁸ Por. tamże, s. 126–127: „Occorre alquante fiate, che sicome la creatura ussire debbe cum il capo inanti come dicto habiamo, cussi esse prima cum i pedi. In lo quale caxo, debbe la comadre onzerse le mane cum l’olio di camamilla, e intromettere i pedi, e quelli alzare dentro da la matrice, sì chel capo descenda, dendogie buona forma al suo scendere”.

¹⁰⁹ Por. tamże, s. 127: „E se zìò non fosse possibile, lige le gambe cum una buona e forte fassa, e tiri fuera per forza la creatura”.

¹¹⁰ Tamże: „E zìò fare non potesse, se conviene adoperare i ferri: lasso tal cura a medici, che non è opera da donne”.

¹¹¹ Por. tamże, s. 111; *Liber de sinthomatibus...*, s. 166; Constantinus Africanus, *Viaticum...*, s. 400.

¹¹² Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 111.

¹¹³ Por. tamże, s. 112–113.

¹¹⁴ Tamże, s. 113. Savonarola zaznacza, że poród chłopców jest łatwiejszy dzięki ich silniejszym ruchom: „Seguitendo adonca la difficultà dil parto per rispetto dil feto, diremo che anco se difficulta il parto per rispetto dil sexo, che quello dil maschio è più leve assai, il perchè il movimento dil maschio è più forte, e cussi meglio se aiuta al suo uscire” (tamże).

¹¹⁵ Por. tamże.

¹¹⁶ Por. tamże.

¹¹⁷ Por. tamże, s. 114; *Liber de sinthomatibus...*, s. 166; Constantinus Africanus, *Viaticum...*, s. 400.

¹¹⁸ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 114–115.

¹¹⁹ Por. Constantinus Africanus, *Viaticum...*, s. 400; *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 111, 115. Savonarola zwraca uwagę również, że zbyt wysoka temperatura mogła wywołać komplikacje podczas porodu: „Ma quando fosse dato uno grande et exterminato caldo, cussi il parto se faria difficile, quella calidità risolvendo la virtù di la parturiente e rendendola debele” (tamże, s. 115).

i umiejętności akuszerki¹²⁰. Autorka *Liber de sinthomatibus mulierum*, Aldobrandino i Konstantyn Afrykańczyk, chcąc pomóc rodzącym, zalecali w takich sytuacjach np. kąpiel w wodzie, w której gotowano przykładowo: prawoślaz, kozieradkę, siemę lniane, jęczmień, rumianek¹²¹. Ponadto radzili: wymuszać kichanie¹²², spacerować z rodzącą wolnym krokiem¹²³, natłuszczać boki, łono i pochwę kobiety olejkami fiołkowym lub różanym, wykonać nimi energiczny masaż¹²⁴, podać napój, do którego dodano jedną uncję medykamentu nazywanego oxizaccara oraz sproszkowaną miętę i piołun¹²⁵, fumigacje¹²⁶.

W przypadku przedłużającego się porodu zezwalano podać rodzącej niewielki, wzmacniający posiłek¹²⁷ i zalecano przykładać jej do nozdrza przyjemnie pachnące substancje, takie jak np.: woda różana, cytryna, róże czy fiołki¹²⁸. Za pomocną uważano także kąpiel w letniej wodzie, w której wcześniej gotowano np. rutę lub szaflwię¹²⁹.

Jedną z częstszych komplikacji porodowych opisywanych w wymienionych traktatach była śmierć dziecka w łonie matki. Tego rodzaju przypadków musiało występować bardzo wiele, co wydają się potwierdzać liczne receptury

¹²⁰ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 116; *De curis mulierum*, in: *Trotula. Un compendio medievale...*, s. 210–212.

¹²¹ *Liber de sinthomatibus...*, s. 168: „Mulieri difficile parturienti expedit ut balneetur in aqua ubi cocte sint malue, fenugrecum, semen lini, ordeum”; Constantinus Aphricanus, *Viaticum...*, s. 400: „Oportet ergo si viderimus mulierem in partu laborantem, precipiamus eam balneari in aqua ubi fenugreci, malve, semem lini, ordeum mundatum cocta sint”; R. Baldini, *Zuccherò Bencivenni, “La sanità del corpo”...*, s. 115: „E quando il tempo viene del parturire di XV die o di tre settimane, si ssi dee bangniare ciasquno giorno in aqua ove ssa chotta <aqua> malva, benevischio, viuole, seme di lino, fieno greco, orzo e chamamilla”.

¹²² Por. *De curis...*, s. 200.

¹²³ *Liber de sinthomatibus...*, s. 168: „Prouocetur sternutacio cum puluere thuris naribus inpositio. Ducatur mulier lento passu per domum”; Constantinus Aphricanus, *Viaticum...*, s. 400: „Sternutationes faciamus cum thure. Ambulet per declivia loca suaviter”.

¹²⁴ *Liber de sinthomatibus...*, s. 168: „Inungantur latera, uenter, coxe et uulua cum oleo uiolaceo uel rosaceo, fricetur fortiter”. Konstantyn Afrykańczyk pisze ogólnie o oleju, bez podania, jakiego dokładnie rodzaju należało użyć. Por. Constantinus Aphricanus, *Viaticum...*, s. 400: „Ungamus coxas et ventris inferiora cum oleo et dissolutivo epithimate, fricemus latera et femora cum oleis dissolutivis”. Aldobrandino wymienia m.in. olejek z rumianku, kurzy tłuszcz, masło. Por. R. Baldini, *Zuccherò Bencivenni, “La sanità del corpo”...*, s. 115: „Si de fare ungnere l’anche e-l pettingnone (e) intorno al luogho p(r)ivado d’ollio di chamamilla (e) di grasso di ghallina, di biturio, di dialterio”.

¹²⁵ *Liber de sinthomatibus...*, s. 168: „Et detur in potu oxizaccara et de puluere mente et absinthii, et detur uncia .i.”; Constantinus Aphricanus, *Viaticum...*, s. 400: „Demus oxizaccaram ad bibendum et capillorum veneris, mentam et absinthium, de quibus puluere facto detur cum vino drachmam I”.

¹²⁶ Por. *De curis...*, s. 200.

¹²⁷ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 122.

¹²⁸ Por. tamże.

¹²⁹ Por. tamże, s. 123.

i porady zanotowane przez autorów. W przypisywanym Trotuli *De curis mulierum* zaleca się położyć kobietę na lnianym prześcieradle, tak aby miała lekko uniesioną głowę. Podczas zabiegu konieczna była obecność czterech silnych mężczyzn, z których każdy miał chwycić za jeden róg prześcieradła i energicznie nim pociągać¹³⁰. Za pomocne uważano także fumigacje, które w przypadku zamożnych pań wykonywano np. przy użyciu mirry, a ubogie stosowały odchody gołębia¹³¹. Savonarola w przypadku stwierdzenia śmierci dziecka radził wezwać chirurga¹³², ale zalecał, aby przedtem ułożyć kobietę tak, żeby brzuch znajdował się powyżej głowy. Następnie umieścić w macicy, na co najmniej godzinę, wywar przygotowany m.in. z liści malwy i lnu. Po upływie tego czasu należało wywołać u kobiety kichanie, zasłaniając jej jednocześnie usta i nos¹³³. Jeśli po wykonaniu tych czynności nie otrzymano oczekiwanych rezultatów, konieczne było wezwanie medyka¹³⁴. Spośród innych pojawiających się w traktatach zaleceń mających pomóc w przypadkach śmierci dziecka w łonie matki należy wymienić np. wypicie przez kobietę: wody, w której gotowano daktyle i kozieradkę¹³⁵, letniego wina z sokiem z ruty¹³⁶, wina z cynamonem i marzną barwierską, wina z cząbrem¹³⁷, soku z werbeny z winem lub wodą¹³⁸, ciepłego wina ze sproszkowanym kokornakiem, z różą, mirrą i pieprzem¹³⁹, rosółu lub aromatycznego wina z dodatkiem szafranu¹⁴⁰.

¹³⁰ Por. *De curis...*, s. 208.

¹³¹ Por. *Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola...*, s. 126: „E molto vale far suffumigio cum la mirra sola o cum mirra e galbina. Vale anco per le povere il suffumigio dil sterco dil columbo”.

¹³² Por. tamże, s. 125: „Il perchè in tal caxo la parturiente sta cum gram debilità e gravi accidenti, il che spesso è di bixogno subsidio dil medico cirogico cum tenaglie e ferri che habiano quello tirare fuora”.

¹³³ Por. tamże.

¹³⁴ Por. tamże: „Ma se pure non giovasse nè cum le mane, nè cum lavande, nè cum inunctione e emplastratione, cussi convene ricorrere al medico pratico”.

¹³⁵ Por. R. Baldini, *Zuccherò Bencivenni, “La sanità del corpo”...*, s. 115–116: „E s’avenisse che-l fanciullo sia morto, si lle date a bere aqua ove datterì (e) fieno greco sia cotto, tre volte o quattro o più se lle fia mestieri”.

¹³⁶ Por. tamże, s. 116: „O sugo di ruta due drame in vino tiepido”.

¹³⁷ Por. tamże: „O in sugo di ruta duedrame o bea cennamo”.

¹³⁸ Por. tamże: „Garance in vino; (e) ancora la santoregia bevuta col vino tosto libera; (e) ancora il sugo dela verminaca con aqua o con vino bea, (e) tostamente à virtù di liberare”.

¹³⁹ *Consiglia di Taddeo Alderotti...*, s. 296: „Pulvis ad expellendum fetum mortuum: Recipe aristologie, rosarum, mirre, piperis, omnium ana drachmam i et dimidium. Pulverizentur subtilissime et detur in potu cum vino tepido in sero cum vadit dormitum. Totum est dosis una”.

¹⁴⁰ Por. tamże, s. 126: „Infine pure aggiungere voglio la pratica comuna, che è il dare dil zafrano in tal caso, il quale se dà cum il bruodo, alquante cum il vino odorifero, più e meno secundo la forteza de la pregnante, ma comunamente ne danno una octava di onza”.

Podsumowanie

Przedstawione informacje dotyczące bezpłodności, ciąży i porodu ukazują stan ówczesnej wiedzy w tym zakresie. Zauważa się, że autorzy traktatów wielokrotnie podają identyczne lub zbliżone remedia mające pomóc w rozwiązaniu określonego problemu, co świadczy, że znali i opierali się na tych samych dziełach spisanych wcześniej przez Hipokratesa, Galena czy Avicennę. Nie można również wykluczyć tego, że późniejsi autorzy wykorzystali w swoich pracach traktaty powstałe wcześniej, bez podania imion ich twórców. Lektura analizowanych dzieł ukazuje, że niektóre z nich stanowią jedynie kompilację istniejących już prac, podczas gdy inne oprócz znanych już informacji wnoszą nowe spojrzenie na poruszane zagadnienia. W przypadku Trotuli, której przypisuje się dwa wymienione traktaty, czy Savonaroli można przypuszczać, że mieli oni duże doświadczenie w kwestiach związanych z bezpłodnością, ciążą i porodem. Z ich dzieł wynika, że opierali się nie tylko na wiedzy akademickiej i ludowej, ale byli również uważnymi obserwatorami, o czym świadczą niektóre z ich spostrzeżeń i zaleceń.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Albertus Magnus, *De secretis mulierum*, Amstelodami 1662.
- Baldini R., Zuccherero Bencivenni, "La sanità del corpo". *Volgarizzamento del "Régime du corps" di Aldobrandino da Siena (a. 1310) nella copia coeva di Lapo di Neri Corsini (Laur. Pl. LXXIII 47)*, "Studi di lessicografia italiana" 1998, 15, s. 21–300.
- Chirurgia magna Guidonis de Gauliaco*, Lugduni 1585.
- Christine de Pizan, *Città delle Dame*, ed. P. Caraffi, J. Richards, Carocci, Roma 2014.
- Consiglia di Taddeo Alderotti XIII secolo*, ed. P.P. Giorgi, G.F. Pasini, introduzione, ricerca storica, traduzione e revisione della bibliografia, revisione del testo italiano e note critiche P.P. Giorgi, trascrizione, apparato critico e traduzione G.F. Pasini, A. Cavazza, ricerca biografica M. Forrest, Istituto per la Storia dell'Università di Bologna, Bologna 1997.
- Constantinus Africanus, *Viaticum*, ed. M. Ghione, La Finestra, Lavis 2020.
- De curis mulierum*, in: *Trotula. Un compendio medievale di medicina delle donne*, ed. M.H. Green, Sismel, Firenze 2009, s. 196–275.

- Francesco Eiximenis, *L'estetica medievale dell'eros, della mensa, della città*, ed. G. Zanoletti, Milano 1986.
- Giovanni Plateario, *Practica Brevis. Un manuale di medicina practica del XII secolo*, ed. G. Lauriello, Edizioni Penne et Papiri, Tuscania 2015.
- Il trattato ginecologico-pediatrico in volgare di Michele Savonarola. Ad mulieres ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, ed. L. Belloni, Milano 1952.
- L'Almansore. Volgarizzamento fiorentino del XIV secolo*, edizione critica R. Piro, Sismel, Firenze 2011.
- Liber de sinthomatibus mulierum*, in: Trotula. *Un compendio medievale di medicina delle donne*, ed. M.H. Green, Sismel, Firenze 2009, s. 118–195.
- Piotr Hiszpan, *Thesaurus pauperum*, in: Johannes XXI., *Obras medicas de Pedro Hispano*, ed. M.H. da Rocha Pereira, Coimbra 1973, s. 77–301.
- Soranos, *Ginekologia Soranosa z Efezu*, przekł. J. Lachs, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1902, t. 28, s. 1–109.
- Trifogli R., *Tractatus de partu et temporibus partus et quis partus reputetur legitimus di Gentile da Foligno*, Roma 1958.

Opracowania

- Crisciani Ch., *Michele Savonarola, medico: tra università e corte, tra latino e volgare*, in: *Filosofia in volgare nel medioevo. Atti del convegno della Società per lo studio e del pensiero medievale (S.I.S.P.M.), Lecce, 27–29 settembre 2002*, ed. N. Bray, L. Sturlese, Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales, Louvain-La-Nueve 2003, s. 433–449.
- Głusiuk A., *Ciąża, poród, opieka nad matką i noworodkiem na podstawie traktatu Michała Savonaroli Ad mulieres Ferrarienses de regimine pregnantium et noviter natorum usque ad septennium*, „Almanach Historyczny” 2021, 23, 2 (specjalny): *Medicina antiqua, medievales et moderna. Historia – filozofia – religia*, red. J. Legieć, s. 167–184.
- Głusiuk A., „*Concepto impeditur tam uicio uiri quam mulieris*” – *kobieca i męska niepłodność na podstawie traktatu „Liber de sinthomatibus mulierum”*, „Medycyna Nowożytna” 2020, 2, s. 101–116.
- Marcovecchio E., *Dizionario etimologico storico dei termini medici*, Festina Lente, Firenze 1993.
- Marti M., *Aldobrandino da Siena*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 2, Treccani, Roma 1960, s. 115.
- Simonetti R., *Savonarola Michele*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 91, Treccani, Roma 2018, s. 150–153.
- Tatarkiewicz A., *Mater in statu nascendi. Społeczeństwo i medyczne aspekty zdrowia reprodukcyjnego kobiet w starożytnym Rzymie*, Instytut Historii UAM, Poznań 2018.

*Anna Głusiuk***“With painful labor you will give birth to children” – Taddeo Alderotti, Aldobrandino of Siena, Michael Savonarola and Others on Infertility, Pregnancy, and Childbirth in the Middle Ages**

Summary

The medieval medical treatises that have survived to the present day generally contain little information about topics that can be called strictly gynecological-obstetric, which causes us to believe that such topics were of no great interest to medieval authors. Rare are medieval works that exclusively and in detail treat of infertility, pregnancy, and childbirth. In her article, Anna Głusiuk examines selected medical treatises whose authors' treatment of these subjects exceeds several brief sentences. The works of Rhazes, Trota of Salerno, Constantine the African, Aldebrandin of Siena, Taddeo Alderotti, Gentile da Foligno, and Michael Savonarola are invaluable sources of information in that they reveal the state of medical knowledge in the Middle Ages related to, among other topics, infertility, pregnancy, and childbirth. In her analysis, Głusiuk emphasizes that some of them are compilations of earlier works, while others, despite containing numerous references to existing treatises, bring in many new contributions of their authors in the forms of insights, observations, and reflections.

Keywords: infertility, pregnancy, childbirth, the Middle Ages

*Anna Głusiuk***„W bólach będziesz rodziła” – Taddeo Alderotti, Aldobrandino ze Sieny, Michał Savonarola i inni o bezpłodności, ciąży i porodzie w średniowieczu**

Streszczenie

Zachowane do czasów współczesnych średniowieczne traktaty medyczne z reguły zawierają nieliczne informacje na tematy *stricte* ginekologiczno-położnicze, co pozwala sądzić, że ta tematyka nie do końca interesowała ówczesnych autorów. Rzadko powstawały wówczas oddzielne dzieła, które w jednym miejscu szczegółowo omawiały problematykę bezpłodności, ciąży czy porodu. W niniejszym artykule poddano analizie wybrane traktaty medyczne, których autorzy w więcej niż tylko w kilku zwięzłych zdaniach opisują wymienioną tematykę. Prace Rhazesa, Trotuli z Salerno, Konstancyi Afrykańczyka, Aldobrandina ze Sieny, Taddea Alderottiego, Gentile da Foligno czy Michała Savonaroli są cennym źródłem informacji, ponieważ ukazują stan ówczesnej wiedzy medycznej również m.in. w zakresie bezpłodności, ciąży i porodu. Jak wynika z analizy omawianych dzieł, niektóre z nich stanowią kompilację wcześniej powstałych prac, podczas gdy inne, mimo że zawierają liczne odniesienia do istniejących już traktatów, wnoszą wiele nowych spostrzeżeń, obserwacji i przemyśleń ich autorów.

Słowa kluczowe: bezpłodność, ciąża, poród, średniowiecze

Anna Glusiuk

**„Unter Schmerzen sollst du gebären“ – Taddeo Alderotti, Aldobrandino von Siena,
Michael Savonarola und andere über Unfruchtbarkeit, Schwangerschaft
und Geburt im Mittelalter**

Zusammenfassung

Mittelalterliche medizinische Abhandlungen, die bis heute erhalten geblieben sind, bieten im Allgemeinen nur wenige Informationen zu rein gynäkologischen und geburtshilflichen Themen, was darauf schließen lässt, dass die Problematik für die damaligen Autoren von geringem Interesse war. Selten wurden damals separate Werke verfasst, die sich ausführlich mit Unfruchtbarkeit, Schwangerschaft oder Geburt befassten. Im Artikel werden ausgewählte medizinische Abhandlungen einer Analyse unterzogen, deren Autoren der oben angesprochenen Thematik mehr als nur ein paar knappe Sätze widmeten. Die Werke von Rhazes, Trotula von Salerno, Constantinus Africanus, Aldobrandino von Siena, Taddeo Alderotti, Gentile da Foligno bzw. Michael Savonarola sind wertvolle Informationsquellen, denn sie geben Aufschluss über den damaligen Stand des medizinischen Wissens, darunter über Unfruchtbarkeit, Schwangerschaft und Geburt. Wie aus der Analyse der betreffenden Werke hervorgeht, handelt es sich bei einigen von ihnen um Kompilationen früher entstandener Arbeiten, während andere, obwohl sie zahlreiche Verweise auf bereits existierende Abhandlungen enthalten, eine Menge an neuen Erkenntnissen, Beobachtungen und Überlegungen ihrer Autoren beisteuern.

Schlüsselwörter: Unfruchtbarkeit, Schwangerschaft, Geburt, Mittelalter